

Srbija: finansijska kriza na periferiji Evrope

Skoro da to već i vrapci znaju: ekonomska i finansijska kriza koja nastane u svetskom privrednom centru ne samo da pogađa i ekonomije zemalja koje se nalaze na periferiji i vrše samo neznatan uticaj na promet robe i kapitala, već ih po pravilu pogađa žešće nego sam centar. Razlog tome treba potražiti u strukturnim nedostacima ovih državnih ekonomija, koje su u nedavnoj prošlosti bile skrivene iza prilično visokih stopa rasta. Centralni nedostatak srpske državne ekonomije, a to važi za sve zemlje zapadnog Balkana, leži u njenoj nesposobnosti da izbalansira uvoz i izvoz. Pri tom problem na leži u činjenici da zemlje zapadnog Balkana beleže deficite u privrednom bilansu, već u visini tih deficita i njihovom hroničnom karakteru. Privredni bilans Srbije iznosio je 2008. godine u Srbiji 20 procenata BDPa (u Crnoj Gori je iznosio trećinu BDPa.) Obim celokupnog izvoza odgovarao je obimu uvoza potrošnih dobara.

U Srbiji privredni rast zabeležen prethodnih godina *nije* doveo do povećanja izvozne sposobnosti (ili smanjenja zavisnosti od uvoza), već do rasta privatne potrošnje. Počivao je na prilivu inostranih kredita: globalno akumulirana štednja je u potrazi za mogućim investicijama pronašla svoj put i do jugistočne periferije. Priliv kredita je dužničke zemlje zapadnog Balkana doveo u poziciju da istovremeno održavaju kako deficit privrednog bilansa, *tako i* visoke stope rasta. Ekonomski odnosi između Srbije odnosno celokupnog zapadnog Balkana i trgovinskih partnera (i poverenika) izgledaju kao izuzetno umanjeni odraz odnosa koji vladaju između SAD i zemalja istočne Azije, koje beleže suficite u izvozu, s tim da je potrebno naglasiti da postoje dve razlike: najpre je iluzija postindustrijske američke privrede koja je raskrstila sa neuspesima iz oblasti robne proizvodnje mogla do 2008. godine da polaže prava na izvesni privid verodostojnosti. Potom SAD predstavljaju globalnu kapitalističku vodeću silu koja uprkos svom visokom spoljnom deficitu ostaje atraktivna za finansijska ulaganja. Države zapadnog Balkana nasuprot tome ne mogu da igraju ni na kartu postindustrijskih ekonomskih struktura (a ni iluzija), a ni na kartu prednosti koju sa sobom nosi globalna

hegemonija. One su prisiljene da se bave neuspesima robne privrede i tradicionalnim pitanjima kao što je pitanje spoljnog trgovinskog deficita.

Jaz između uvoza i izvoza se u Srbiji, kao i na zapadnom Balkanu, pokriva uz pomoć tri mehanizma: prilivom sredstava iz inostranstva, koji potiču od radnih migranata, direktnim inostranim investicijama i kreditima iz inostranstva. Doznake od radnih migranata se skoro po pravilu ulivaju u potrošnju, a ne u investicije. Direkte investicije iz inostranstva *bi mogle* da budu povezane sa unapređenjem izvozne sposobnosti i konkurentnosti, ali to, bar kada je reč o Srbiji, nije bio slučaj. Takođe *bi* i inostrani krediti *mogli* da finansiraju investicije, što bi opet povećalo kapacitete i produktivnost. Ni to u Srbiji do sada nije bio slučaj.

Doznake od radnih migranata

Srbija je, kao i celokupni zapadni Balkan, izvoznik radne snage. Značajan broj lica u radno sposobnom dobu radi van sopstvene zemlje, negde u Evropi. Ovi nekadašnji „gastarbajteri“ svojim doznakama koje usmeravaju u svoju domovinu finansiraju značajan deo spoljnog deficita zemalja iz kojih potiču: u Srbiji priliv te vrste doznaka iz inostranstva predstavlja četvorostruku vrednost direktnih inostranih investicija. One za svaku od zemalja primalaca predstavljaju značajan izvor prihoda i deviza, ali su povezane i sa jednim nedostatkom, jer se tim doznakama uglavnom finansira potrošnja, a ne investicije. Veliki deo predstavlja direktnu pomoć predviđenu za potrošnju u svakodnevnom životu porodica i rođaka. Drugi deo se uliva u građevinarstvo i njime se finansira izgradnja kuća i stanova, koji radnim migrantima u budućnosti, kada se penzionišu, treba da posluže kao prebivalište. Ukoliko se ta sredstva ipak ulažu u nešto, onda su to kiosci brze hrane, benzinske stanice i automehaničarske radionice, koje kasnije treba da poboljšaju njihove prihode u starosti.¹ Takve investicije ne

¹ V. Andreas Inotái, The European Union and Southeastern Europe. Troubled Waters Ahead? Brisel 2007m str. 198 ff

doprinosu mnogo unapređenju izvozne sposobnosti i konkurentnosti države.

Osim toga novčana pomoć od radnih migranata uglavnom ne stiže formalnim kanalima preko bankarskog sistema – dakle ne radi se o doznakama u užem smislu – nego uglavnom u vidu manjih suma koje se u obliku gotovine unose u zemlju, pri čemu od njih u ukupnom zbiru nastaju poprilični iznosi. Ukupna suma sastoji iz mnoštva malih delova, tako da se tim sredstvima ne mogu pokretati veće investicije. Takvi tokovi novca imaju čak tendenciju da povećavaju spoljni deficit. S jedne strane se povećava potražnja za lokalnom valutom, što – kao što je bio slučaj 2008. godine u Srbiji – može da dovede do toga da kurs dostigne nivo koje je štetan po konkurentnost i izvoz. S druge strane radni migranti indirektno uvoze potrošački mentalitet na koji su se navikli u inostranstvu. Na taj način bez sumnje povećavaju već izraženu sklonost zemlje iz koje potiču ka uvozu. Ovom prilikom se samo u grubim crtama može ukazati na socijalno-ekonomske posledice ovakvog oblika međunarodne ekonomske integracije koji bi se dao opisati kao sagledavanje individualnog napretka samo u kontekstu rada u inostranstvu i odbacivanje sopstvene zemlje kao okruženja u kojem se može ekonomski opstati.

Niko ne može da predvidi kako će ova vrsta novčanog toka reagovati na globalnu finansijsku i ekonomsku krizu. Može se pretpostaviti da će doći do smanjivanja obima i učestalijeg izbora neformalnih tokova: radne migrante će pogoditi nezaposlenost u zemljama u kojima privremeno borave. Stepenu smanjivanja obima zavisi od stepena nezaposlenosti i relativnih pozicija emigranata na tržištima rada u inostranstvu, tj. od sigurnosti njihovih radnih mesta u poređenju sa domaćim (i drugim inostranim) zaposlenim licima. Kako se predviđa, stepen smanjivanja obima neće biti tako drastičan, kao što je slučaj sa inostranim kreditima, kojih od jeseni 2008. godine uopšte i nije bilo. Pri tom će veliki udeo novčane pomoći radnih migranata iz inostranstva, koji će se uliti u njihovu zemlju porekla, mimoći bankarski sistem, tako da će udeo „sive“, neformalne novčane pomoći porasti.

Direktne inostrane investicije

Obim direktnih inostranih investicija na Balkanu nije veliki. 2004. godine radilo se o 620 dolara ukupnih direktnih investicija po glavi stanovnika, dok je u istoj godini u centralnoj Evropi zabeleženo 2.227 dolara po glavi stanovnika. Ovaj odnos je pomalo iznenađujući: kada su devedesetih godina talasi inostranog kapitala zapljuskivali zemlje centralne Evrope, na teritoriji zapadnog Balkana je vođen rat. Zbog nestabilnosti i daljeg tinjanja regionalnih konflikata rizici za investiranje na Balkanu su i dalje visoki – u svakom slučaju viši nego u centralnoj Evropi devedesetih godina, koja se tada nalazila na sigurnom putu ka Evropskoj Uniji. Nisu samo niski troškovi (zarade i porezi) bili motivacija za direktne investicije, već i mali rizik koji je postojao u tim zemljama koje su prema već utvđenom vremenskom planu trebalo da postanu članovi Evropske Unije.

Otvaranje centralne Evrope za inostrani kapital je osim toga mnogim velikim preduzećima predstavljalo povod da izvrše reorganizaciju podele rada unutar svojih kompanija. Severozapadna Mađarska i Slovačka su tako postale značajni centri automobilske industrije. Danas, međutim, ne postoji razlog zbog kojeg bi se otvaranjem novih lokaliteta na Balkanu započelo sa drugom reorganizacijom – pogotovo ne u okruženju globalne krize.

Obim direktnih inostranih investicija na Balkanu nije veliki; investicija, međutim, ipak ima. Važnije od obima je pitanje usmerenja tih investicija, a inostrani investitori na Balkanu su *u prvom redu* bili zainteresovani za to da profitiraju od privatizacije nekadašnjih državnih preduzeća. Pri tom im na ruku ide politika privatizacije, koju vode vlade, a koja je u prvom redu usmerena ka što je moguće većoj i bržoj dobiti (kako bi se njime finansirao državni budžetski deficit), a ne ka modernizaciji proizvodnih kapaciteta i održanju stope zaposlenosti. Vlade, kao ni investitori, nisu bile, a i dalje nisu, zainteresovane za to da se izgrade *izvozni kapaciteti* lokalnih državnih ekonomija. Međutim, samo ukoliko investicije unaprede konkurentnost i ekonomsku efikasnost lokalne privrede problem spoljnog deficita gubi svoj prioritetni značaj. Kada dođe do povećanja stepena konkurentnosti i ekonomske efikasnosti, između ostalog i zahvaljujući investicijama, ni rastući deficit

trgovinskog bilansa neće predstavljati toliki problem. Ali situacija je takva da na zapadnom Balkanu postoji vrlo mali broj projekata inostranih investitora, koji su izvozno orijentisani. U Srbiji, najvećoj državnoj ekonomiji u regionu, postoji samo jedan: U.S. Steel, preduzeće koje samo ostvari 12 procenata izvoza cele države i koje je nedavno prestalo sa radom (prema pisanju lista Economist, Aluminijumski kombinat u Podgorici, koji je takođe usmeren ka izvozu i pripada ruskom konglomeratu, u Crnoj Gori ostvari 40 procenata društvenog proizvoda).

U centralnoj Evropi se mogu razlikovati tri faze priliva inostranih investicija. U *prvoj fazi* su investitori bili u prvom redu zainteresovani za privatizaciju državne proizvodne imovine. Prodaja državnih preduzeća je, međutim, poslužila kao podsticaj za talas grinfild-investicija koje su bile izvozno orijentisane i koje su karakteristične za *drugu fazu*. Pošto talasi investicija imaju osobinu da u nekom trenutku izgube na snazi, za trajni privredni rast je od presudnog značaja *treća faza*: u toj fazi se u prvom planu nalazi reinvesticija profita. Centralna Evropa je stigla do ove treće faze, ali imajući u vidu globalnu krizu, postoji bojazan da će državne ekonomije centralne Evrope ostati zaglavljene na prelazu do te treće faze. Na Balkanu nasuprot tome inostrane investicije stagniraju na prvoj fazi koju karakteriše privatizacije. Prosto postoji ironija u tome što je upravo u trenutku kada su najavljeni veći izvozno orijentisani proizvodni projekti – u Srbiji se radi o Fiatu i Ikei – dakle kada je izgledalo da će doći do reprize uspeha privrednog rasta, koji je svojevremeno zabeležen u istočnoj Evropi, globalna finansijska kriza učinila da dodatni prilivi postanu neizvesni.

Inostrani krediti

Treći izvor kojim se finansira spoljni deficit u Srbiji su krediti iz inostranstva. U potrazi za mogućim investicijama međunarodni finansijski kapital nije zaobišao čak ni Srbiju, pošto je rejting zemlje koji označava rizik za ulaganje opao u 2008. godini, nakon dva izborna kruga na kojima je pobedila proevropski orijentisana koalicija i potpisivanja pakta o stabilizaciji i pridruživanju Evropskoj Uniji. Pre krize je zaduživanje u evrima, zamena evra za dinare i ulaganje zamenjenih dinara u osigurane kredite

(repurchase agreements) za inostrane banke u Srbiji predstavljalo poslovnu aktivnost koja skoro da i nije bila povezana sa rizikom. Pošto je kamatna stopa u Srbiji iznosila 15,7%, a kamatna stopa za zajmove u evrima samo 5 do 6 procenata, na godišnjem nivou je prosečno bilo moguće beležiti dobit od 9 do 11 procenata.² Ovi krediti su velikim delom finansirali potrošnju. Kupovina automobila ili nekretnine je u Srbiji skoro uvek povezana sa podizanjem kredita u stranoj valuti – što je donedavno zbog visokog kursa dinara delovalo povoljno.

Masivni i kontinuirani priliv kredita dozvolio je uspostavljanje veze između visokog spoljnog deficita i povećanja vrednosti domaće valute, visokih stopa rasta koje su prvenstveno počivale na izdacima za potrošnju i akumulacije deviznih rezervi. Devizni prihodi su zatim omogućili monetarnu politiku koja je održavala visoku vrednost dinara nauštrb izvoza. Rast finansiran kreditima, nezavisan od ekonomske efikasnosti koja se očitava iz trgovinskog bilansa bio je dominantan ne samo u SAD, već i na periferiji Evrope. Ovo je naravno bilo održivo samo dok su beleženi prilivi inostranih kredita u državnu ekonomiju – a od oktobra su ti prilivi naglo i u potpunosti izostali. Vrednost dinara je prema evru u vrlo kratkom periodu opala za 15 procenata.

Bilo je (još) moguće izbeći *značajan* gubitak vrednosti, koji bi sa sobom povlačio teške posledice po čitavu privredu. Postavlja se samo pitanje, kako će se dalji izostanak kredita odraziti na srpsku privredu – a i na ostale zemlje zapadnog Balkana. Krediti će poskupeti ili će postati nedostupni, finansijski troškovi preduzeća će rasti – ukoliko nedovoljna mogućnost za podizanjem kredite ne dovede u opasnost i likvidnost preduzeća. Već danas se 20 procenata srpskih preduzeća vodi kao nelikvidno, što znači da nisu u mogućnosti da izmire svoja dugovanja. Nelikvidnost koja sve više uzima maha uskoro će se pojaviti i u bilansima banaka i prouzrokovati dalje smanjivanje kredita – stvara se začaran krug, čiji prekid nije na vidiku.

² V. Miloš Božović, Branko Urošević i Boško Živković, Global Financial Crisis: Causes and Consequences for Serbia and the Region, u: Quarterly Monitor, jul-septembar 2008.

Ekonomski i politički izgledi

Vlada računa sa stopom rasta od 3,5% u 2009. godini, što predstavlja značajan pad u odnosu na 2008. godinu (3. kvartal: 6,5%), ali se bez obzira na sve radi o cifri sa pozitivnim predznakom. Nije, međutim, sasvim jasno iz kojih izvora bi trebalo da se finansira taj rast. Inostrane investicije će izostatiti i s obzirom na rast kreditnih troškova odnosno nedostupnost kredita, lokalnim preduzećima će biti teško da održavaju svoje tekuće poslovanje, a kamoli da ulaze u nove *investicije* – a na duge staze samo one investicije koje proširuju proizvodnju ili povećavaju produktivnost mogu da dovedu do privrednog rasta. Izvozno orijentisana privreda će biti pogođena sužavanjem globalnih tržišta - činjenica da su zemlje zapadnog Balkana tako male skoro da će u ovom segmentu predstavljati prednost. U pojedinim granama, posebno u proizvodnji i preradi metala treba očekivati dramatične slomove, a kada se radi o malim državnim ekonomijama – v. spomenuti primer u Crnoj Gori – slom samo jednog velikog preduzeća može da ima katastrofalne posledice. Smanjivanje vrednosti lokalnih valuta će u prvom redu dovesti do povećanja inflacije i poskupljenja uvoznih dobara, što će s obzirom na izraženu sklonost ka uvozu potrošnih dobara dovesti do osetnih ograničenja.

Kako će se ova ograničenja odraziti na *političom planu*? Srbija se kao i druge države zapadnog Balkana nalazi „na putu ka Evropi“, a „Evropa“ u ovom regionu *u prvom redu* asocira na evropski nivo potrošnje. Drugačije nego što je bio slučaj u centralnoj Evropi, gde je „povratak Evropi“ bar na samom početku interpretiran (a i idealizovan) i kao povratak slobodi u odnosu na Sovjetski Savez i komunizam, zapadnom Balkanu nedostaje iskustvo ugnjetavanja od strane spoljne supersile, a time i idealizovani odnos prema Evropi, koji proističe iz takvog iskustva. Očekivanja koja se povezuju sa pojmom „Evrope“ su pre materijalistička, dok se mentalna energija više usmerava prema Kosovu ili velikoj Albaniji. Ukoliko sve ispadne kako treba – razmišljaju proevropski orijentisane snage – izgledi za materijalno bolji život bi mogli da ublaže nacionalističku energiju. Kriza, koja ovog puta nije nastala sopstvenom krivicom, iznova izmešta

mogućnost poboljšanja materijalnog stanja u drugi plan.

Poslednjih godine se činilo da stope rasta dokazuju kako je ekonomski sunovrat u osamdesetim godinama, ojačan ratovima devedesetih godina, stigao do svog kraja. Skoro nikome nije zasmetalo što je rast počivao na potrošnji finansiranoj iz kredita i nije bio praćen izvoznom sposobnošću i privrednom snagom. U *tom* pogledu se Srbija ne razlikuje od SAD. Pozitivni rezultati proteklih godina – povećanje ukupno gledano i dalje skromnog i regionalno vrlo neujednačenog standarda – predstavljali su ekonomsku platformu na kojoj je proevropski orijentisana kolaicija Borisa Tadića 2008. godine izvojevala dve izborne pobede. Nacionalističkim idealizmom se prema rečima poznatog srpskog nacionaliste ne da natočiti ni jedan traktor. Većina je stoga dajući svoj glas na izborima odustala od toga da iz nacionalističkog inata okrene leđa Evropskoj Uniji i uz škr gutanje zubima se dala na put „ka Evropi“. Kakvu će odluku doneti onog momenta kada ne samo „Evropa“, već i njene vrednosti – počev od BMWa, preko IKEA nameštaja, pa sve do BOSCH pneumatskih bušilica – budu van domašaja?

Mihael Erke